

ԳՐԲԵՐ ԵՒ ԹԵՐԹԵՐ

— 6 —

ՔՆՆԱԴՐԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՆՈՒԱՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆ

«Ազատ խօսք» անունով թուրքի մը մէջ, զոր քանի մը ամսէ ի վեր կը հրատարակեն պ. պ. Արփիարեան, Բաշաբեան եւ Երուանդ Օտեան, — թուրք մը զոր կարելի է կոչել օրկան ստույգեան, վատութեան եւ փտութեան, եւ որուն վրայ քանի մը բառ պիտի ըսեմ «Անահիտ» յաջորդ թիւերէն մէկուն մէջ. — հետեւեալ տողերը կը գտնեմ.

«... Ի՛նչ անշուք ժայռութիւն մըն է՝ քրքանակաճ գաղտնաբանի զրնկելու այն ձախորդ ու վնասակար մտածումը: Հատուցո՛ւմ իրեն եղած անարգանքներու դէմ՝ Բայց զգ. Արշալէ Զօպանեան քան կրկու տարի է որ դուրէջ բան ըրած չունի բայց եթէ աս աւան անարգել, նախատել, անուանարկել, Իր գրական ամբողջ ճիգը այսօր ուրիշ բանի չի ձգտիր բայց եթէ նորանոր հայտնութիւններ գործենք, Այլ կրեմնի բանապատեղծն է՝ հաղուադիւս որակականը կամ ինքնաթիւ փոխարեութիւնը փնտռելու բարձր անշուք չէ որ կը լլկել, նապակ է՛ն ազատ յիշոցը եւ է՛ն վարիտց որպանքը, Իր ո՛չ մէկ քերթութեամբն գոհունակութիւնէն սիրաբանացուն խաչաճաճող չճխաց անշուշտ օրքան այն օրը երբոր «անարգ գինւոյ ըրաւ մարդկային կկկոսնք» անուանելու հայ գրադէտ մը որ ոճիւրը գործած էր պ. Զօպանեանի գրականութեան չհաւնելու:»

Այս անամիթ տողերն ազորագրողներուն կը հարգեմ, — Ո՛րք է իմ ամբողջ գրական արտայայտութեանցս մէջ այն միակ էջը, այն միակ տողը զոր «անուարկութիւն» կարելի է ըլլայ իմ ամարիլի «Անուար խօսքին» կրեմ ուրաթիւթիւնները անդիակ են այն ամէն բաներուն որոնք զիգեցելի հոգի մը կը ձեւացնեն, բայց վերջպակս անցնողս չեն հայտնի լեզուին, գրել ալ զիտեն եւ իւրաքանչիւր բառի որոշ իմաստը անմանօթ չէ իրենց գիտեն որ «անուանարկութիւն» երեք տեղիք չէ չլիթիւ «քննադատութեան» հետ. անուանարկութիւնը արաբերէ է այն մարդուն որ առանց լուրջ փառաբանող համոզումով ըլլալու, գործիքի մը անունն ալ պատիւր կը քննայ միտանել անհիմ գիտցներ իրազրցնելով ու գործածելով անոր զեւր ու այլպէս կը վարուի՝ ոչ թէ գաղափարի մը ծառայելու համար, այլ մարդ մը կ'օրծախելու փափաքէն մղուած՝ փնտրողատութիւնը ազատ արարելով որ արտայայտութիւնն է՝ գործիչներու ֆիլատմալ, անոնց ցործին, նկարագրին քոյց ցուած արդեւ կամ նուազ ուղղամտութեան, անկեղծութեան, այլուտութեան գտնուածը՝ հանրային չանքու տեսակետով, եւ

չառ մարդ քննադատած եմ, եւ կը պարծիմ ատով, որովհետեւ ատոր է որ կը պարտւի թըշնամիներու ֆոկատ մը գոյացուցած ըլլալու, որոնք այսօր բոլորն ալ ինչպէս երբեմն շուրջս պիտի շարունակէին քաջութիւն եթէ ճարպիկ ու դերասան գիշանէի ըլլալ ուրիշներուն այն. եւ չառ մարդ քննադատած եմ, եւ յաւակնուածիւնը չունի միշտ ճիշդ տեսած ըլլալու, բայց ապահովութիւնը ունիւմ, — հետաքրքիր եմ տեսնելու այն անձը որ պիտի յաջողի հակառակ ապացուցանելու. — թէ միշտ անհեղձ աւ համոզուած եմ եղած, միշտ հանրաութեան օգտակար ըլլալու միակ, նպատակէն մղուած:

Եւ ո՞վ է ան որ ինծի պիտի համարձակի մեղադրել անուանարկելի գեր կատարած ըլլալու Արփիարեանը՝ որ տիկին «Մարտի» ցոյց կուտար նուազած ու ձեռքը դրած դրուելուն պէս սքսիտող, որ բոլոր Իշխանականները Ռուսիոյ վարձկան գաւաղներն կը նկատեն Բաշաբեանը, որ թէպէտ իր ստորագրութեան րոպէ ոչ մէկու դէմ առնարար երբեք չէ համարձակած յարձակիլ, բայց որ մութին մէջէն երկու տարի է վեր զիս ամենէն զձեռք, ամենէն ապերկայ կրկնող կ'անուանարկէ եղբւ՛ր Ամերիկայի Հէյն մասնաճիւղներուն գրելով թէ ես Իրօշականներուն ծախուած եմ (!?) որպէս զի «Անահիտ» բաժանարարները նուազեն. Ստեանը, որ «Ազատ խօսքին» մէջ չորս հինգ ամիսէ ի վեր, վարիտց հարամտութեան մը բոլոր միջոցները կը կատեն զիս իբրեւ «ապագայ» մը, «խաբարայ» մը ներկայացնելու համար, ինծի վերագրած զգացումներուն անիրականութեանը խորապէս համոզուած ըլլալով հանդերձ:

Ո՞վ պիտի ընէ ինծի այդ մեղադրանքը. Իրօշականները, որոնք իրենց «Ճաշուած» են մէջ զիս ու Բաշաբեանը «նրբացեալ սրկիկ» անմանօթ ցանկութիւն մը տարաւոր ու չառուցուած մէկ վկայութիւնը. եւ Արփիարեանը մասնալի հռչակեցիկ կեցի թղթերու վրայ հիմնուելով, Չեքսը՝ արդեօք, որ Հայոց ցաւերն ալ արծաթիքները Եւրոպային ճանցանելու նպատակ ունեցող իր ֆրանսերէն թիւթին մէջ նագարելը ներկայացուց իբրեւ խաչապող մը, Հ. Մանէվիւրեանը «չուն» անուանեց, Վիեննայի Միլիթարիստները կեղծաբար հոշակեց, Արփիարեանը մասնալի ալ գող, եւ զիս յորովորեց «Օսթրալ Ուալլտի փառաբան»։ «Մշակ»ը արդեօք, որ ինծի վերագրեց Կուպար փաշայէն զբաժնուելով ներսէն պատարարը նսեմացուցած ըլլալու երեւակոյտական ոճիւրը, կամ «Շարժում»ը արդեօք, կամ Բասմաշեանի բեւեռագէտը, կամ պ. Բալաքեանը, — ո՞վ, ո՞վ վերջապէս:

Եւ ո՞րն է կր կրկնեմ, իմ ամ իմակ էջս որ անուանարկողի, միտողի հանցանքին համար մնտողի, կործանելու նպատակով միայն

յարձակողի հողին զգացուի: «Պատասխանա-
ռու թիւններ» յօդուածս է արդեօք, զոր Ար-
փիարեան «Նոր կեանք»-ին մէջ կ'անուանէր
«վրդովեղալ տաք հայրենասիրութեան էջ մը» .
պ. Չերազին հանրային կեանքի, ազգային գոր-
ծունեութեան սխալներուն մասին գրածներս
են, որոնցմէ մէկուն (գլխաւոր Ճիւղային խորհ-
րոյն վրայ գրածին) համար Օտեառ հետեւեա-
լը կ'ընէր ինծի նամակի մը մէջ՝

«Չերազին վրայ գրածդ սքանչելի էր .
լախտի պէս պիտի ինչէ այդ յորովայնէ
ընտրեալ ապուլին գլխուն, եւն»

Ինքզինքը Բարեկցիներուն իբրեւ Պոլսոյ
Քառասունի մեծ ռոբորգու. ներկայացնող Գալ-
թասանին մասին գրած յօդուածս, կամ զայն
պաշտպանել յանդիմանող Հ. Երեմիանին երեսին
նիտած յունիկս, Բաշայեանի երկուսի յին պատ-
մական խաչտապակութիւնը նշաւակող էջս,
կամ արդեօք ազգային խնդիրներու մասին զը-
րած յօդուածներ, որոնցմէ յետոյ պ. Արփիարե-
ան՝ զեռ անցնել տար՝ «Նոր կեանք»-ի մէջ
կ'ընէր «Անահիտ» խմբագրապետին բազմա-
կողմանի եւ լուրջ միտքը...»

Ինչ անսունանիկ լրբութիւն պէտք է յառ-
բազանին պարունակած անապուլթիւնները
որակելու համար գործածած մէկ կիտ բայց
ոչ անհիշող բացատրութիւն գրականութեանս
չաւանդ անձի մը զէ՛լ զգացումով ներգրտու-
թեան մը վերագրելու համար. ինչ գործ ու-
նէր գրական քննադատութիւնը հրատարա-
կութեան մը մէջ ուր մատենբոս, մադերա, հա-
զուստներս, շիղերս, համակս, քալուածքա,
կենսաւս նկարագրուած էին տեսլական հաւա-
տարմութեամբ մը, եւ ուր ներքին կեանքս՝
արտաքինոցի ապակիի մը ետեւէն ցուցուած
էր...

Ո՞րն է այն անձր որուն նկատմամբ, զիտ-
մամբ, կ'ընթո՞ւ անիրաւ եղած ըլլամ, որուն
վրայ յարձակած ըլլամ առանց լուրջ պատճա-
ռի, առանց համոզման, միմիայն զինքը ա-
զարտելու, քանդելու համար: Արդեօք որ.
Փօյրջուանն է որ պիտի գտնուցատի իր «Իսթերի»
մասին սխալ մըտնումը անհրեճելի եւ միայն
պարալիզելու եւ օխտապալներու համար ան-
հասկանալի փաստերով ապացուցած ըլլալէս
այն տր. Փօյրջուանը որ զիսօրս ցաղաղին առջեւ
անզգայ ներկայացնելու համար Մանեանի մէկ
տողը փութեք. Արփիարեանն է որ պիտի առու-
նարկութիւն համար իր մասին գրած յօ-
դուածս (Օտեանէն «Հեանալի» հոյակուած) ուր
կը յայտնէի բոլոր այն ճանաչատելի կողմերը
զոր իր հանրային գործին յիստալին ինծի կը
ներկայացնէր չորս տարիէ ի վեր եւ ուր ան-
հուն յստակութեամբ, մանրամասնութեամբ
ուղղաւորութեամբ կը զանազանէր դարձեալ
ինչ որ կայ աղէկ՝ Արփիարեանին մէջ .
(խղումի յօդուած մը որ այնքան անախորժ էր

նորէն Դրօշակեաններուն որքան Արփիարեա-
նին համար.) Արփիարեանն է կ'ըսեմ որ ինծի
անուանարկողի զեր պիտի վերագրէ, այն Ար-
փիարեանը որ զեռ այդ յօդուածը լոյս չտեսած
«Նոր կեանք»-ին մէջ կը փութար հրատարակել
իր այլանպակ «Մեզի կը նային»-ը ուր զիս կը
ներկայացնէր հացի կտորի մը ետեւէ հեւիւն.
վաղող բաշտախնդիր մը եւ խորհուրդ կուտար
որ Պոլիս(ւ) դառնային: Արդեօք է Բաշայեանն
է որ պիտի թուէին ունենայ ինքզինքն ինձմէ
անուանարկուած համարելու, այն Բաշայեանը
որ անցեալ կաղանդին կուգար եղբայրաբար
զիս համարուել եւ օր մը առաջ Պարթեւեանին
«Պարագանին» ձեռագիրը անոր հետ միասին
կարգացած եւ ինծի ու Շահնազարին դէմ քա-
նի մը լղբուկ բանիւր աւելցնել խորհուրդ
տուած էր, այն Բաշայեանը որ հիմա ինքն զէմ
կը հրատարակէ իր քուրջին մէջ իմ նկարա-
գիրս ամենէն սուտ գոյնով ներկայացնող ջըլ-
թիւնութիւններ զոր ակնքի մուկ մը անգամ
պիտի ամէնար ստորագրելու: Կամ արդեօք
Օտեանն է որ իմ գրչէս աղարտած պիտի նը-
կատէ ինքզինքը, այն Օտեանը որ պատուոյ
ստեանին կեալ վկայեց ի նպատակ ինծի ինչ-
պէս եւ թշնամաւորած ազնիւ կնոջ մը, եւ որ
յանկարծ մէկ օրուան մէջ Չօպանեանէն Գալ-
թաքեանն ցտաղելու հրաջքը պործեց եւ իր մը-
տառադակն բոլոր կարողութիւնները հիմա
նուիրիւր է իմ գործն ու անուան միտաւելու:

Եւ ինչ վիթխարի անամօթութիւն ունենա-
լու է մարդ սեւիւր համար թէ երկու տարիէ
ի վեր «Անահիտ»-ը «աս ու ան նախատելէն
ուրիշ բան ըրած չունի». որ հայ թեր-
թը այնքան մտակալն հոգածութիւն մը ցոյց
տուած է ի վեր հանելու ամէն հին ու նոր
արժանիք որ Հայութեան ծոցին մէջ յայտ-
նուած է կամ կը յայտնուի. ո՞ր իրական տա-
գանդ ցոյց տուած Հայը զիս անտարբեր է զը-
տած իր առջեւ. Պարթեւեանին իսկ զայն միջո-
ցին ուր ինծի զէմ կը նայոյէր, գրանաւ-
մենաբարձր կարողութիւնները եւ էի որ հըռ-
չակցիի. եւ ինչպէս մասնաւոր այս յոգե-
ր մեղադրանքն ինծի կը համարձակելն ուղղել
ծնից այն Արփիարեանը, Բաշայեանը եւ Օտ-
եանը որոնց մտառադակն անորոշ գործունէ-
ութիւնը կայացած է հինգ ամսէ ի վեր մի-
միայն ամսէ ամիս Ազատ խօսք»-ը հրատարա-
կելու, այսինքն թերթի մը որ ուրիշ բան ըրած
չունի բայց եթէ աս ու ու մասնաւորա-
պէս զիս) անարգել, նախատել, անուանարկել:

Ո՞վ է, ո՞վ է, կը հարցնեմ ու կը պիտեմ այս
հարցմանս վրայ, ո՞վ է որ պիտի իրաւունք
ունենայ, միշտ ուղղամիտ, միշտ համոզուած,
միշտ խղճամուտ, միշտ հանրային տեսակէտ-
ներն իրեն յարժանութիւն ունեցող մարդու ինք-
նազատութեամբ, անուանարկել հոգալի
զիս, եւ ո՞րն է — թող ցոյց տան — ան միակ
արարքս ուր անուանարկել պէս վարուած ըլլամ:

Ես անուանարկիչ չեմ եղած երբեք եւ չեմ կրնար բլլալ . բայց դիմակագործող մը եղած եմ . եւ այն դէմքերը որոնք վրայէն դիմակը քաշած եմ, չեմ գարմանար որ մատնեբուս հաւրուածին կակիծը յաւիտեան չմտնան : Ու յեզեմնեմ ալ եթէ միանաւն գէմս, չպիտի դադրիմ — Թող ստեկա գիտնան — դիմակագործող մը մնալէ :

«ՄՇԱԿ»Ը ԵՒ ԵՐՈՒՍԵՆԻ ՕՏԵԱՆ

«Մշակը» «Ազատ խօսք» ինտելիգենտ էր վերջերս ոճքւած-յորդած մը, անոր ամենէն ցած, ամենէն շլիթիկ էջերէն մէկն ալ արտասպեւում . յօդուածը, ճարպիկ, գովեստի բառ մը չէր պարունակեր . խմբագիրը երգիծական թերթի մը հիմնարկութիւնը ծանուցանելով ըստականանալու ձեւը կ'առնէր, բացատրելով թէ երգիծանքը միայն այն տառն արժանիք ունի երբ ազնիւ է, երբ յանախնդիր եւ անձնական նկատումներու չի ծառայեր, ու կ'եղբակացնէր թէ պէտք էր սպասել տեսնելու համար թէ ինչ ուղղութիւն պիտի ունենայ Օտեանի թերթը, — եւ սակայն կը հրատարակէր դարձեւ (առանց խմբագրին ուղղամտութիւնը հրատարակուելի հնչակով կարենալու) անոր թերթին մէկ հատուածը, կը հրատարակէր դայն՝ միայն որովհետեւ այդ հատուածը կը ձգտէր զիս ներկայացնել զգուշիկ գոյնով մը :

Երուսաղ Օտեան տասր տարիէ ի վեր կը բռնէ առաջին տեղերէն մին Թեքահայոց դրականութեան մէջ . իր «Հայրենիք»ին յօդուածներն, ինչպէս եւ հեշտակն ըստմամբիւ էջերը զոր ցրցեցնող վերջերս արտասանմանի մամուլին մէջ՝ դիմքը կ'աղտւած էին Պարոնեանի յաջորդը, եւ սակայն «Մշակը» երբեք մտքէն չէր անցնած Օտեանը ծանօթացնել առաստապ հասարակութեան, երբեք չէր փորձուած անոր էջերէն մէկն արտասպել . երկու տարիի չափ առաջ, երբ «Մշակ» խմբագրութիւնը շատ բարեկամական յարաբերութիւններ ունէր հետս . զիմեցի «Մշակ» տնօրէնի եւ առաջարկեցի որ Օտեան աշխատակցի այդ թերթին, հաւաստելով թէ «Մշակ» ընթերցողները գոհ պիտի ըլլային այդ առաջնորդար երգիծաբարնի արտագրութիւններուն ծանօթանալով : «Մշակ» տնօրէնը չպատասխանեց առաջարկութեան : Հիմա միայն «Մշակ» կը մտաբերէ Օտեանին գոյութիւնը իմացնել իր ընթերցողներուն, ճիշդ այն տառն երբ ալ իր առաջնորդը լրբեցն անաղիքը դատի մը ի սպաս դնելով դայն, երբ երգիծաբարնէն ուրիշ բան չմտայ բայց եթէ միմա մը ... խեղճ «Մշակ», ու խեղճ Օտեան :

ԱՄՄԹ Է

«Մշակը» իր նոյեմբեր 4ի թիւին մէջ կը հրատարակէր բարեգեան իղթակցութիւն մը որով Տ. Հ. Բ. երեսակալական սկզբնատուութուն տակ պահուած ճիշդութիւն մը կը ճգնէր սպագոյնացնել որ Հայկական Միութիւնը քայքայուեցաւ՝ պ. Իսքէնտէրին եւ իմ պատճառովս, եւ թէ ես մեղաւոր եմ զատ բանալու որոշում տուած ըլլալու համար : Այդ իղթակցութիւնէն աւելի անբարոյական, աւելի լրկտի բան չեմ տեսած : Յօդուածին իւրաքանչիւր բառը ստույթիւն մը, խեղաթիւրում մը, վարագորում մըն է :

«Մշակը» կը գրէ այդ դիմակաւոր պարոնը, իր ժամանակին յայտնել էր, թէ Պարիզում պ. պ. Թամաշեանի եւ Ղամբարեանի ղեկավարութեամբ պիտի կազմուէր մի հայկական ընկերութիւն, որի ծրագրերն իմ մասին աւելորդէ խօսել իսկ, քանի որ այդ համակրիչի գաղափարը շնորհիւ մի քանի մարդկանց, իրականացում չգտաւ : Մենք բոլորովին միտք չունինք խօսել վերոյիշեալ ընկերութեան խանդարման պատճառներ ինչ ոչ էլ իրանցարուծից առաջացած վէճերի եւ պատել առեանին մասին : Միջակակալ կը յիշենք միայն, որ Պարիզի հայ գաղթականութիւնը իր անուշով կազմուած ընկերութիւն՝ մասնաւոր, ոչ իրանց ընտրուած համարելով, բողոքում է, պահանջելով հաստատ համարութիւնը իւր անուշով իրող մի քանի անվստահելի մարդկանց :

Պ. պ. Ա. Չօպանեան եւ Իսքէնտէր իրենց անպատուած զգուշով, պատուի աստան են պահանջում, խոստանալով նորա վճիռներին հնազանդել : ... »

Այդ պարոնը կը ստէ, յայտարարելով թէ Բարիզի գաղթականութիւնը կը բողոքէր որովհետեւ չէր անուշով կազմուած ընկերութիւնը իր ամբողջութեանէն չէր ընտրուած . «Հայկական Միութիւն» իւր Բարիզի հայ գաղթականութեան անուշով չի կերել, իր նպատակի Բարիզի Հայութեան իղթմէ գործելը չէր, եւ պարտաւոր չէր ինքզինքը ընտրել տալ Բարիզի բոլոր Հայերէն : Յետոյ այդ պարոնը ամենախմբար բանը ըսած կ'ըլլայ յայտարարելով թէ պ. Բալաքաճեան զիս անուանարկելու համար պաշտօն ընդունած ըլլայ Բարիզի հայ գաղթականութեան (?) . երբեք գաղթականութիւն մը իրաւունք չի կրնար ունենալ պայտօն անձնել որ եւ մէջոյն, իր հանրային գործիչ մը անուանարկէ . եւ պ. Բալաքաճեանին պ. Թամաշեանի մտք իմ ամբաստանիչի գերը կատարէն ապա Բարիզի գաղթականութեան մէջ, որ

հազար հոգի է կը բաղկանայ, բայց ի ինկերութեան հիմնարկումն նիստերուն հրաւիրուած չըլլալնէն նեղացած մէկ քանի անձնամով պահանջներ, ոչ ոք բողոք չէր բարձրացուցած ընկերութեան դէմ եւ ապա պարտներն ալ տրուաւ սկսած էին ոչ թէ երկու անձի, այլ եւ ընկերութեան բոլոր անդամներուն գէմ (յաւ ջորդ յօդուածի մը մէջ արդէն պիտի պատմած մանրամասնօրէն այդ գծադր ընկերութեան ծնունդին բոլոր պարագաները, որոնք շատ մը շահեկան խորհրդածութեանց նիւթ կրնան ըլլալ) :

Պ. Իսքէնդերի եւ ես պատուոյ տաեան պահանջները ոչ թէ մեզ պայապանելու համար Բարիքի հայ զաղթականութեան ամբաստանութեան դէմ որ գոչութիւն չունէր, այլ երկու անձնաւոր անուանարկողական մէկ ձեռնարկը քայքայելով՝ զբարբառութեան արդէն տաւոր սիւսիսին ուրիշ հարուած մը տալու համար, — եւ վստահ թող ըլլան որ տրուած դասը անպտուղ չպիտի մնայ :

Պատուոյ տաեանը կազմուեցաւ ոչ թէ «Պ. Իսքէնդերի եւ իմ օւղած անձերից», ինչպէս կը գրէ «Մակ» թղթակիցը, այլ այն երկու անձերէն որոնց զիման էին պ. Գալաթքեան եւ Գայանէն՝ զանոնք անկողնակալ, վստահելի, բարձր տանձեր նկատելով, եւ որոնք մեր մտերմները չէին, մեզ մօտէն չէին ճանչնար, եւ անոնցմէ զապ երրորդ անձն էին ալ, որ պ. Գալաթքեանին ամենօրեայ մտերմնէ է, միշտ զեռմանը պատուոյ տաեանին դատաւորներուն մէջ դ եւ է մտերմ չունէին :

Այդ պատուոյ տաեանը, կազմուած ուրեմն մեղի համար ո եւ է մասնաւորապէս նպատակաւոր հանգամանք չներկայացնող պայմաններու մէջ, — ընդհանրապէս, — ձայներու մեծ ձայնաւորութեամբ ոչ—պայացուցուած հոգեկեց պ. Գալաթքեանին բոլոր ամբաստանութեանները և՛ բող, «Մակ» թղթակիցը վերջերս չէ յիշատակեր, նոյն իսկ չ'ըսեք թէ Բ'նչ է եղբայրականութեան ազգ լինին, այլ սպա պայացուցիչ խօսքը կ'աւելցնէ :

«Չենք ուղիւս մասնող ասիլ թէ ո՞ր կողմը արգարացած է այդ վճռով և՛ եւրոպականը և՛ հետեւեալն է ...»

Բայց ո՞րն է հետաքրքրականը եթէ վճիռը չէ. երեւակայեցէք «Մակ» թղթակիցը մը որ վճիռը չէ կարգաւոր : Ի՞նչ պիտի մտածէ Տ. Բ. Զ. ի յօդուածը կարդալով, անոր ընդհանուր ողիւն պիտի հետեւցնէ թէ վճիռը յայտնաբերուած պայացուցուած յայտարարած է պ. Գալաթքեանին ամբաստանութեանները, Ի՞նչ բար

կարելի է գործածել աշխարհի ընթացքի մը, եթէ արկարարութիւնն բարձր գործածէ մարդ, Ու թղթակիցը, պայքան զուարթ անտարբերութեամբ մը ստուերի մէջ ձգելէ յետոյ վճռոյն պարտնականութիւնը, կ'անցնէ այն խնդրոյն որ իրեն համեմատ միակ հետաքրքրական է, — դաք բանալս—եւ այդ որոշումն հ'անուանէ «աններկութեամբ», ինչպէս կ'ուզէք որ «Մակ» թղթակիցը այդ քայլին ներքի կամ ան—ներքի ըլլալուն վրայ կարենայ անկախ եւ գրտակից վճիռ մը արձակել, երբ յօդուածագիրը պօքայ, նոյն իսկ շարափոխած է այն բոլոր պարագաները որոնք բնագոյտեցին զիսկ ինչպէս եւ պ. Իսքէնդերը, զատարանի զիման, քանի որ այդ միջոցը կը մնար միայն սանձելու համար պ. Գալաթքեանը, որ պատուոյ տաեանի վճռոյն առջիւ խոնարհելու դատարարութեամբ տալէ յետոյ, վճիռն ալ ու մեծատարնու թիւնը ներկայացնող երկու դատաւորներն ալ քննադատեց հրապարակաւ եւ քննիչ ու պ. Իսքէնդերին դէմ իր ամբաստանութիւնները նոյնութեամբ կրկնեց 150 հոգիի ներկայութեան :

«Մակ» թղթակիցը կը խօշործնէ, դիտմամբ, այդ տեսակ դատի մը հետեւանքները, կ'երեւակայէ որ ֆրանսական լուսաբերութեան պիտի զբաղին ատով, եւ թէ Թըքանայոց դատը պայապանելէ ետ պիտի կենան (!) տանելով Հայ մը որ իր պատուաւ արատաւորող անձի մը չ'գէմ օրէնքին միջամտութեանը կը գրմէ, — հասարակ երեւոյթ մը որ ծմնէ օր կը պատահի Թրանսայի մէջ :

Ամենին զաւելտականը, Տ. Բ. Զ. ի այն տողերն են որոնց մէջ կ'աղաչէ պ. Գալաթքեանին որ պատուոյ տաեանին ներկայացուցած փաստերը («») չներկայացնէ ֆրանսական դատարանը, հոց չէ նոյն իսկ եթէ տուէ, քանի որ հայ ազգը պիտի երախտաղէտ ըլլայ իրեն Բարիքի Հայութեան բողոքին ներկայացուցիչ ըլլալուն համար, Հեռաբարբիք եւ տեսնելու, դատի օրը, որոնք են Բարիքի այն Հայերը որ ու եւ անհատի մը պաշտօն կրնան յանձնած ըլլալ հայ գործիչ մը Տօն-Ժուան հոգակիչ չորրորդ ըսելու հետեւեւրու վրայ հիմնուելով, իսկ «Մակ» թղթակիցը կ'աւելցնէ հարցումը. պ. Գալաթքեան եւ Թամաշեան Ռուսահայոց մէջ յարուած մարդիկ են, ինչպէս յսած էմ. ատաշէնը Մոսկուայի ձամաւարանի մէջ միջադատարանի իրաւապիտանութեան ուսուցիչ էր մինչեւ վերջերս, երկրորդը իրաւադատութեան լիստանի եւ Թիֆլիսի պանքային նախկին տնօրէն. պ. Գալաթքեան երկու ամբողջ երեկոյթի ունեցաւ իր փառքերը պարզելու համար :

եւ դուրս թափեց ամէն ինչ որ ունէր իրբեւ փաստ : եթէ «Մշակ»-ը, հակառակ որ պ. պ. Թամազեան եւ Ղամբարեան ոչ-ապացուցած հոչակեցին պ. Գալսեփէանի ամրաստանութիւնները, կը հաւատայ որ պ. Գալսեփէան իրաւունք ունէր, ուրեմն «Մշակ»-ը հողմակալ, անուղղափառ եւ ստախոս կը ներկայէ պ. պ. Թամազեանը եւ Ղամբարեանը : «Մշակ»-ը այս հարցմանն է որ պատէ Ե պատահանէ :

Տ. Հ. Բ. թ մը ձախուռն Նշանակութիւն չունի ինծի համար : «Մշակ»-ի պէս թերթի մը մէջ այդպիսի ցածութեան մը առանց ո եւ է գիտողութեան հրատարակելին է որ նշանակութիւն ունի : Այդպիսի արարքներ հայտնութիւններ են, ոճրագործութիւններ են Գրիգոր Արքեպիսկոպիտականին դէմ, որ իր թերթը զրգարտութեանց մեղաւորեց ըլլալու համար չհինկոյ, այլ զրգարտելիները ջախջախելու համար : Ձեմ գիտեր ե՞րբ պիտի նշմարեն «Մշակ»-ի այգման քամադիրներէն ոմանք թէ իրենց թերթին մեծագոյն թշնամիները իրենք են, Ամօ թ է վերջապէս, անօ՞ք ե, ԱՄՄԹ է :

«ԱՅՍԸ ԽՕՄԲ» ԵՒ ԹՈՂԱԲԱՆԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

«Ազատ խօսք»-ը ծանուցած էր թէ Մանչէսթըրեան պ. Մ. Թոքսթեան որոշած էր 20,000 կիւնէ նուիրել Անգլիոյ կամ Գերմանիոյ մէջ Հայկական վարժարան մը հիմնելու համար : Փափաքելով այդպիսի որոշումը գնահատել «Անահիտ»-ին մէջ այնպէս ինչպէս որ արժանի էր : Բայց եւ չկարողով բաւականապէս հայ թերթերու ամենէն թիթեւօտիկին կողմէ միայն տրուած տեղեկութեամբ մը, դիմեցի Մանչէսթըր բարեկամներէս մէկուն, որ ինծի հարցրեց այն մանրամասնութիւնները, զոր հրատարակեցի «Անահիտ»-ի նախորդ թիւով, եւ որոնք կը հերքէին այդ տեղեկելի լուրը : Ահա զայս խօսքը իր 5րդ թիւին մէջ զի հրկնէր ժող լուրը, ու կ'անեցնէր թէ 20000 կիւնէի նոր նուէր մըն ալ ըրեր է եղբւր պ. Թոքսթեանի վարժարանին պահպանման համար : Նոյն իսկ զի չէջեր թէ Փոսկոյի շահագործման անցիկական ընկերութեան ըստմեծութեամբ ցնած է եղբւր պ. Թոքսթեան իր այդ 20000 կիւնէով : Դարձեալ գիտեցի Մանչէսթըր քաղաք, կամքի, այդ հանելու կիւն մեկնութիւնը խնդրելով, այս անգամ պ. Թոքսթեանի գրաւոր վկայութիւնն ունիմ, իր մէջ բարեկամին ուղղուած, եւ որ կը հաստատէ թէ «Ազատ խօսք»-ին հրատարակութեանը պարզ կայսրի մըն է :

Երբեք սակայն կատակ մը ասկից աւելի տրամար ու անազնիւ չէր եղած : Արտասանմանի ինչպէս եւ Պոլսոյ եւ Թիֆլիսի հայ թերթերն այդ լուրը արտասուցեցին, շատ մը խեղճ տղաք յոյսը ունեցան անշուշտ պոյ վարժարանն օգտուելու, մինչդեռ այդ բոլորը, 40000 կիւնէն, փղոսկրէ հանքերու բաժնէն թղթերուն գնուն, եւն, բոլորն ալ նշուրուած մասալ մըն էին պարզապէս : Եւ հասարակութեան քիթն այսքան անպատկառօրէն խնցացող, այսքան անամօթ ստուծելով մը հայ երիտասարդութիւնը խաղող այդ թերթին է որ կը յաւակնի քաղոյականի դասեր տալ, ճշմարտութիւնը պաշտպանել, ուղղամտութեան քարոզ կարգալ...

ԱՐՄԵՆԻԱ

Մարտիկոյ «Արմենիա»-ն իր վերջին թիւերէն մէկուն մէջ ինծի կը վերագրէ արարք մը որ իրենականութեանը մէջ միայն գոյութիւն ունի : Պ. Փորթուքչիանի համեմատ «Անահիտ»-ի վերջին մէկ քանի յօդուածներովս «Ժողովրդին համար»-ի խմբագիրները ֆրանսական կառավարութեան մատնանի ըլլած եմ եղբւր, եւ Բաւմաջեան ընկեռապէս ալ ոռւս կառավարութեան...

Ահաւասիկ, բառ առ բառ, պ. Փորթուքչիանի տողերը :

«Ժող. համ.» Փրանքօ-Թուրք միջադէպին առթիւ այն կարծիք յայտնած էր մէջ այդ միջադէպը չուտով կը փակուի եւ զիւրանա գիտական յարաբերութիւնները կը վերակրարին Փրանսայի եւ Թուրքիայի միջեւ... «Անահիտ»-ի խմբագիր անօրէնը «Ժող. համ.»-ի բերանը դնելէ յետոյ այսպիսի խոսքեր թէ՛ Պրանսա Հայոց խնդիրը զործածել յետոյ իր գահինկ շահերուն յաջողմանը համար պիտի թողու որ Սուլթանը հանդարտիկ աւարտէ չէտերուն ցնումը... Եւն ինչ անուն պէտք է տալ «Անահիտ»-ի այս վարժարանի որով Բարից սպաստանած եւ իրեն պաշտօնակից մի քանի Հայեր ֆրանսական կառավարութեան մատնանի կ'ընէ իրբեք զայն վատարտողներն եւ անոր հիւրերականութիւնը անպատշաճօրէն գործածող... Տիար Չօպանեան իր միւնիստն յօդուածին մէջ Նոյնպիսի վարմունք մը ունեցած է նաեւ բարեկամակ մի ուրիշ պաշտօնակցի հետ : «Բանասէր»-ի խմբագիր Տիար Կ. Բաւմաջեանը վայրագ ոռւսատեսաց կը յայտարարէ... այդ մարդը «Բանասէր» պնուն թերթ մը կ'ընէ հրատարակէ որ ազատ մուտք ունի մուսուրայի մէջ : Տիար Բաւմաջեան անցած արտի գաւառական ուղեւորութիւնն մը ըրաւ ոռւսական Հայաստանի մէջ եւ նորին այդպիսի ուղեւորութեան մը ծախքերը հոգաւ ու համար յարուկ յանձնաժողով մը հան-

զանակութիւն բացած է և Արդ ի՞նչ անուն պէտք է տալ Զօպանեանի այս վարձանքին երբ այդ միջոցին կ'ելլէ մատանախիլ ընել թէ բռնեալէս Բասմալեանի վարդ օռւս-ատեցութիւնը հանրածանօթ է ։ »

Մարդ կը օսէ՝ մովն՝ այսքան վիժխարի անուղղամտութիւն տեսնելով աշգրեւն անպարզ պիտի ապուշութեան սխալած և խախտ Գ. Փորթուգալեան կը ստէ և եւ կամ կարդացածը հասկնալու անկարող էր, բնկով որ « ժող հա. » ի յօդուածին իմաստը փոխած եմ. ահա այդ յօդուածին խնդրոյն ատարկաց եղող մասը (իմ սու վորութիւնս է. եւ միակն եմ այդ սովորութիւնը ունեցող, հակառակորդներուս դրածը մարդկութեամբ յիշել՝ պատասխանելէ առաջ) ։

« Գ. Տեղաւէի, իբրեւ ճարտարիմաց մարդ, տեսնաւ որ ուրիշ շատ աւելի զիրին միջոցներ չէին պակսիր իրեն Սուլթանը լաւագոյն տրամադրութեանց բերելու համար (Թուպիւնի, Լորանտոյի եւ Փարախինբու խնդրոյն մէջ) ։ Այս միջոցներն եղան տարիներէ ի վեր Փրանսական կառավարութեան գիտութիւնովն ու թույլութեամբ զորով Սուլթանին զարման ռոտիկանութեան կազմալուծման սպառնալիքը, եւ երկրորդ հայկական հարցը ձեռք առնելու սպառնալիքը... Գ. Տեղաւէի կ'ընդունէր հայկական դատին ախոյեանս պ. Բիւրի Գիւլեարը, ու նոյն օրն իսկ կառավարութեան բերան « Թան»-ը կը փութեար հրատարակել արիկա իր կարեւոր լուրերու բաժնին մէջ ։ ... Երբ Փրանսիոսթուրը միջադէպը բոլորովին վերջանայ, երբ պ. Գիւլեարեան կամ իր յաջորդը Սուլթանին հետ վերսկսի իր անուշ յարաբերութիւնները, եւ իրենը շարունակեն իրենց եղբայրիկ ընթացքը աշխարհներուն լաւագոյնին մէջ, սա տարբերութեամբ որ քանի մը հարիւր զիւկներ աւելի փողած պիտի ըլլան հայ հողին վրայ, պիտի վերադառնանք այս խնդրոյն, եւն ։ »

Անվիճելի է որ « ժող. հա. » ի խմբագիրը այս տողերուն մէջ Փրանսական կառավարութեան վերաբրած է հայկական խնդրը իր առեւտրական գործերուն լուծմանը համար գործածելու գիտաւորութիւնը ։ Ուրեմն պ. Փորթուգալեան անաղուստութիւն մը կը գործէ ինքի վերագրելով խեղաթիւրում մը որ բացարձակ կապէս անցող է ։ Իսկ իր անաղուստութիւնը ծայրայեղութեան կը հասնի երբ կ'երեւակայէ թէ « ժող հա. » ի այդ դատման մասին քննադատութիւնով կը ձգտէ Փրանսական կառավարութեան արարքներուն նկատմամբ Փրանսաբնակ Հայերու կողմէ օհ է քննադատութիւն ամէն պարագայի մէջ աններելի ցոյց

տալու եւ թէ թաքուն գիտաւորութիւնն ունէի, այդ տողերովս « ժող հա. » ին վրայ հրաւիրել Փրանսական կառավարութեան կոսկածները կամ բարկութիւնը () ։ Փրանսական կառավարութիւնը հեռու է մեր մամուլով ըզբաղելէ, եւ եթէ նոյն իսկ անոր հետեւէր, վարչերէններու երկրի մը չէ միասնակորէն զի Փրանսական կառավարութիւնը իր արտորները քննադատող օտարագիրի մը ընթացքը դատապարտելի դռնէր, Փրանսական կառավարութեան օ եւ է արարքը, բացարձակ ազատութեամբ քննադատելու « Իրաւունքին » զէմ բառ մը, ստորակէտ մը չկայ թէ յօդուածին մէջ, եւ չէր կրնար արդէն զօրութիւնն ունենալ ։ Եւ զիստէ տուած եմ թէ « ժող հա. » ը անիրաւ եւ տնպատեւ ընթացք մը կ'ունենար, զի « Իրաւս-բուր » վերջ չյուծուած Փրանսական կառավարութեան գիտաւորութիւններուն եւ Հայկական խնդրոյն նկատմամբ տաժած զգացումներուն մասին բացարձակ կարծիք մը յայտնելով, եւ կարծիք մը խորապէս անպատմ տոնաց ինքզինքը բացատրող, ապացուցանող զբաղան, վերջական փաստերու, եւ արդէն յօդուածին մէջ կ'ուղեցրէ ի ստ տողերը, զոր չտեսած ըլլաւու համար մարդ Փորթուգալեան կ'ընտելու է ։

« Երբ Փրանսոսթուրը վերջ իրօք աւարտի դրամական խնդրոյն լուծումով, եթէ պ. Տեղաւէի անկից յետոյ բոլորովին անաւարբեր մնայ Հայոց գաղտին, եթէ իրողութիւններու ջլախախիչ ապացուցումովը համազօրեւոր որ պ. Տեղաւէին Հանդիմոյնի մէկ զուգահեյն է, այն ատեն միայն իրաւունք պիտի ունենանք իրեն համար գործածել ծանր բառեր որոնց ինքզինքն արժանի կացուցած պիտի ըլլայ, եւ այն ատեն ոչ միայն իրաւունք, այլ պարտք ունինք դանդ գործածելու ։ »

« Անահիտ » ի յունուարի թիւին մէջ, որ քանի մը օրէն կ'երեւայ, եւ ալ յայտնած եմ կարծիքս պ. Տեղաւէի նոյն « Գիւլեար » մասին, եւ կարծիքս հեռու է խնդրակրկութիւն մը ըլլալէ ։ Բայց Հիմա իրողութիւններու քերած յօդախելի համոզումովն յետոյ է որ ի սուտը կը ճանչնաւ ինքի, եւ ամենուր, քննադատելու պ. Տեղաւէի ընթացքը (« Իրաւունք ») բառը կը գործածեմ միմիայն ։ Ղեւմտութեան տեսանկէտէն նկատելով զայն՝ մարդ օհ է անհատի երկարատեմը (ըլլայ) անձ մը կամ կառավարութիւն մը, այսինքն հաւաքուստ անհատ մը) իրաւունք չունի հապճեպ դատաստան ընելով զայն դատապարտելու, գործուած անիրաւութիւնը անելի ծանր կը դատան սնչուշու երբ մարդ հապճեպ օրէն անպատեւ կարծիք մը կը յայտնէ անհատ մը կամ կառավարութեան մասին, որ իր նախկին արարքներովն ինք-

դինքն արժանի կացուցած է յարդուելու, հետեւաբար եւ իրեն մասին եղած դատաստաններուն մէջ աւելի ուշադրութիւն, աւելի մանրախառնութիւն դրուելուն և Պ. Տեղբասնէն այն ֆրանսայի նախարարին է որ պաշտօնի դուրսի աղագու կրք ձանձօթ իր այնքան հակամարդկային որքան հակաֆրանսական քաղաքականութեամբ բողոքովն երկարացուցած էր Թրանսսայի ազդեցութիւնը Արեւելքի մէջ և կարելի է ըսել, ամբողջ աշխարհի մէջ. պ. Տեղբասնէն բարձրացուց Թրանսսայի վարկը, Տրէյֆուսեան խնդրոյն սէջ արդարութեան պաշտպաններուն կողմը բռնեց յստակաբար, Խաւրիոյ եւ Թրանսսայի միջեւ կապեր հաստատեց, կրետէի խնդրոյն լուծման մէջ գլխաւոր դերը կատարեց, Զինական խնդրոյն մէջ Թրանսսային յաջողեցաւ տալ ունկնդրուած խորհրդատուի դերը մը, Հանձնօրէն գլխի լիճին յանցանքովը գոյացած Ծառատայի խնդրոյն հետեւանքով անգլոֆրանսական պատերազմի մը վտանգին առաջնէն առաւ, և հայկական խնդրոյն մէջ ցոյց տուաւ բարի տրամադրութիւններ որոնք կարողոր արդիւնք մը չեն տուած դեռ անշուշտ, բայց որոնք իրաւունք կուտան իր վրայ յոյս դնելու և Սյու թուրքը «Իրողութիւններ» են, զոր ո եւ է հրապարակագիր պէտք չէ երբեք անտեսել և Թրանսսայի մէջ վէճին միջոցին, Բոսնիանէն պէտ լուրջ գործ մը «Բոսնիան» մէջ յայտնած էր ճիշդ այն յոյսը զոր «Անախտ»ը յայտնեց. Բելմանսո իսկ որ գլխավորից չէ պ. Տեղբասնէն արդար, առաջուց ոչինչ չէր գուշակած եւս կանխաւ չէր զատած ու դատապարտած պ. Տեղբասնէն ընթացքը, այլ կ'ըսէր՝ որ

«Երեւն ապացուցել որ պ. Տեղբասնէն պ. Բիլլեարի ընդունած է՝ Հայոց խնդիրը շահագործելու. համար միայն, այն ատեն որչափ այսպաններ զինքը քիչ է»

Այս պայմաններուն մէջ է որ «Ժող. համ. Ռ» դատաստանը անախտութեամբ անպատշաճ երեւցաւ ինծի. անպատշաճ բառին վրայ կը շեշտուի. մարդ շատ աւելի զգուշացող (զգուշացող պիտիտ ըսել չէ) պէտք է ըլլայ իր քննադատութեան մէջ, (խղճել պարտք մը կատարելու համար միայն) անձի մը կամ հաւաքական անհատի մը նկատմամբ որմէ բարիք է տեսած. այդպիսի անձի մը դէմ մարդուս ձեռքը աչն ատեն միայն տալով երթալու է ան նպատակ կարիքը մը յայտնել, երբ անհրեղելի, վերջնական փաստեր ունենայ. արդ. Թրանսսային մէջ ընդունած բարիքը ընդհանրապէս, և ֆրանսական արդի կատարվորութեան քանիցս մեզ նկատմամբ ցոյց տուած գործին բարի կամեցողութիւնը պարտք կը դնեն մեր վրայ յալուստն քննադատութիւններու չափապահելու, և եւ արդեն բաց իր այս բոլոր տեսակէտներէն, «Ժող. համ. Ռ» այդ դատաստանը եւ քննադատութեան է ինչ այնքան ֆրանսական կատա-

վարութեան հանդէպ իր անիրաւութեանը համար, որչափ հայ ժողովրդին վրայ իր այդ ընթացքին ունենալիք միաստանը ազդեցութեանը համար, որովհետեւ «Ժող. համ. Ռ» յոգեւածը վիսանցուցիչ էր, և հայ թերթ մը իրաւունք ունի վիսանցուցիչու ժողովուրդը երբ քրական փաստեր չունի ամբողջ ժողովուրդը որդեկորող յոյս մը քանդելու համար. հիւանդ անձի մը, ինչպէս հիւանդ հաւաքականութեան մը. մեծագոյն զիգը բարոյական ուժին վատ պահպանումն է. ամէն անհոգ որ ազդին խանդավառութիւնները կը թեւատեն, վեհասակար կ'ըլլան անոր. և ասիկա պէ՛տք էր ըսել թերթ մը պարտք ունի միայն զգուշացնել ժողովուրդը որ իր խանդավառութիւնը անհաշիւ ու ծայրայիշ արարքներու չհասցնէ. և այդ խորհուրդը «Անախտ»ը չէր մտցած տալու:

«Ժող. համ. Ռ» չի կրնար ալ յաւանքիլ բոնուր թէ պիկմարքեան արժուեւտեալաւալցեցութեանը մը նախազգուշակած էր զիգըբեր և յայտնած էր կարծիք մը որուն ճիշդ բոլորուն բացարձակապէս վստահ էր առաջուց. Իրողութիւնները շատ լաւ կրնային հակառակը պայտցուցանել, եթէ ֆրանսոս-առաւ համաձայնութիւն մը գոյացած ըլլար. Իրողութիւնները ամէն պարագայի մէջ աւազուցելու արդէն թէ պ. Տեղբասնէն փորձ մը բրած է համաձայնութիւն մը գոյացնելու, և եթէ չէ յաջողած, ատի իրաւունք չէր տար որ առաջուց իրեն վերադրելին մեր խնդրով բնաւ չզբաղուէր որոշումը. Այդ յոյսը արդէն «Ժող. համ. Ռ»-ն և «Անախտ»-ն շատ աւելի բարձր եւրոպական թերթեր ալ յայտնեցին, և անշուշտ երեխաներէն չէ որ խմբագրուած են անոնք:

Գալով պ. Բասմաջեանի խնդրոյն, ա'լ հոգ զուտ զանգեւոր ոլորտը կը թեւակոխենք, Գրականութեան մէջ քիչ շատ հասկցող և տարբապէս ուղղամտութեան զուրկ չեղող ո եւ է անհատի համար, «վարդապետութեանցութիւն» բացառութիւնը հեղինակութեան մըն է, որ ուրիշ բան չի ձգտիր շեշտել, բայց եթէ պ. Բասմաջեանին իմ ու պ. Զեքալի հանդէպ բըռնած ընթացքին հակապակասութիւնը և Ոչ առատասեցութիւնն էր ոչ ալ հայաստանութիւնը որ պ. Բասմաջեանը մղեց Ռուսիոյ հանրային կրթութեան նախարարին պրտած անգոյ համակրին հեղեակթը հանրելու, այլ պաշտօնակից մը անուանարկելու տարամբք զիտուարութիւնը Մեծ պատիւ մը բրած ըլլայի պ. Բասմաջեանին եթէ լրջօրէն հաւատացած ըլլայի թէ քաղաքական խորին համադմանց զբոլումովն է որ այդ պարտքը այդպիսի արարքը մը որ առաջնորդուեցաւ. որովհետեւ եթէ իրօք զուտատեցաւ եղած ըլլար պ. Բասմաջեան, Զարին քիչողած իր աղերարարին մէջ «հայ եկեղեցին» օրինաւորաւ եկեղեցւոյն մէջ ճիւղը» համարող պ. Զեքալին հետ գործակցել չէր շարունակելու:

Թող պ. Փորթուքալեան անհոգ ըլլայ. նախ, այդ յօդուածս «Անահիտ»ի Ռուսաստան ղրկուած բաժնին մէջ չէր դրուած, եւ անմասնուած չէր Ռուսերէ կարգացուելու, բայց ասն անհաւանական պարագային մէջ իսկ ուր ուսն կառավարութիւնը մտքէն անցընէր անոր մէջ փնտռել ինչ որ չկայ հոն, պ. Բասմաջեան նին համար գերադասականօրէն բաւական է պէջ 24-րդի աղեկապրէն յետոյ իր անոր հետ գործակցիլը ցոյց տալ ռուս կառավարութեան, եւ գրկարաց պիտի ընդունուի Ռուսաստանի մէկ ծայրէն միւսը (1) :

Ինչ որ այս ամենուն մէջ տարօրինակ կը գտնեմ, եւ զլուելի, այն է թէ պ. Փորթուքալեան, որ երեւակայական վնասութեանը պայտապանելու յանկարծակիս տենդէ մը բռնուելէ հիմա, իր պորտը գիտալ պուտտայի երանելի հանդարտութեան մը մէջ ընկղմած մնաց երբ պ Բասմաջեան իր բաղմաթիւ աւրանեակներուն հետ իմ պատուոյս գէմ դառնանեց, զիս ներկայացնելով հայ ժողովրդին իբրեւ գործիք մը ռուս կառավարութեան :

ՀԵՐՈՍԱԲԱՐ ՄԵՌԵՆՈՂ ՀԱՅԵՐ

«Շարժում»էն կ'իմանամ որ Էտիրնէի մէջ կախուեր են երկու Հայ Դրօշակեան յեղափոխականներ, Պետրոս Սերեմճեան եւ Օննիկ Թորոսեան, երկու պուլկար յեղափոխականներ, որոնք հետ : Այս չորսը, հինգ ամառու չափ առաջ, ուրիշ հինգ վեց Հայ ու Պուլկար ընկերներու հետ, պուլկարական սահմանադրութիւնը գաղտնի անցած են եղել, Էտիրնէի բանտին մէջ հետոյ Մակեդոնիացի բանտարկեալները ազատելու նպատակով, Էտիրնէի մօտ պաշարուեր են թուրք զինուորներէն, որոնք խուռն բաղմութեամբ զորակած են իրենց վրայ, եւ

երկարատեւ կառաղի պայքարէ մը յետոյ, սպանուեր են անոնցմէ վեցը եւ բոնուեր են չորսը, Պետրոս Սերեմճեան, Օննիկ Թորոսեան, Խրիսթօփիլէֆ եւ Սեւեթօւլա Սերճանֆ, որոնք հինգ ամիս բանտին մէջ անաւոր չարաւրանքներու ենթարկուելէ յետոյ, այժմ անա կախապան են բարձրացուեր :

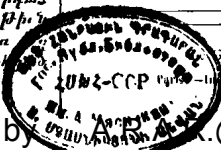
Օտար դատի մը համար է որ այդ կտրիճ Հայերն իրենց կենաքը զոհեր են, բայց բոլոր Հայերը յարգանքով պիտի խոնարհին անոնց յիշատակին առջեւ, որովհետեւ իրենց փառաւոր մահովը անոնք անգամ մը եւս ու հոյակապօրէն անպարտեցին թէ Հայը մարտիրոսներու ժողովուրդ մը չէ լուի, այլ թէ հերոսներ ալ կը ծնին ան, Պուլկարիոյ բոլոր քաղաքներուն մէջ, Պուլկարներն ու Հայերն իրենց հիւսցումն ու ցուը եղբայրացուցեր են անոնց գատի մը համար ժողովրդին յանձն առնող այդ քաղաքներու հոգեհանգիստը սրտառայ ճանդիսաւորութեամբ մը կատարելով :

Պ. Մինաս Զեռազի իր Թերթի չորրորդ երեսը, ուրիշ բան չի գտներ ըսելու այդ մեծ դէպքին հանդէպ՝ բայց եթէ սա տարօրինակ չորս տողը .

«Հրապարակաւ կախեր են Էտիրնէի մէջ երկու Պուլկար եւ երկու Հայ, Պետրոս Սերեմճեան եւ Օննիկ Թորոսեան, որոնք դատաւ պարտուած էին : անպիսկան լրագրներու ըսածին նայելով, որովհետեւ մասնակցած էին աւաղակային արարքներու՝ աւելի քաղաքական գոյն ունեցող՝ որ անցեալ ամառ գործուած էին Էտիրնէի վիւլայիթին մէջ :»

ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

(1) Զեմ կրնար արդէն բացատրել ղղուանքը զոր ինքն կ'աղղեն՝ պաշտօնակցի մը գիտական ձեռնարկին այդպիսի միջոցներով վնասելու դիտաւորութեան մը կարելիութիւնը հնարաւորելով իմ մէջս, եւ Պ. Փորթուքալեանէն շատ աւելի խախտուած եմ ա մասմաջեանը իր գործին մէջ. անցեալ տարի ճիշդ իր Ռուսաստան գտնուած միջոցին էր որ հրատարակեցի «Անահիտ»ի մէջ «Բանասէր»ին համար համարական ու ներդրուած յօդուած մը, իմ չափովս նպատակելու համար յաջողմանը պ. Բասմաջեանի պտոյտին, որ գիտէի թէ հնախուզական չէր միայն այլ եւ բաժանորդախուզական. բայց երկրորդ ուղեւորութիւն մը ընելու իր գիտաւորութիւնը պատճառ չէլիքիցապէս որ ինքն նկատմամբ իր ունեցած վարժանքը նշաւակելէ ետ կենամ :

Extrait: Georges Noblet,
Paris - 1925. Charles Noblet, 12, rue Cujas.